

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SƏRLAN QURBAN OĞLU HƏSƏNOV

**ERMƏNİ DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK
MƏNŞƏLİ SÖZLƏR (XIII – XX ƏSRLƏRİN BƏDİİ
ƏDƏBİYYAT MATERİALLARI VƏ ERMƏNİ DİLİNİN
LÜĞƏTLƏRİ ƏSASINDA)**

10.02.01- Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Bayram Baxşəli oğlu Əhmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

İsrafil İsmayıl oğlu Abbash
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dillər Universitetinin**
Azərbaycan Dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «_28_» __02_____ 2012-ci il saat «____»-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.İ.MƏŞƏDİYEV

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ayrı-ayrı xalqların dillərinin tarixi müqayisəli baxımdan tədqiqi bu gün də Azərbaycan dilçilik elmi qarşısında ən mühüm və aktual problemlər sırasında durmaqdadır. Dilçiliyimizin son inkişaf dövrlərində ana dilimizin Cənubi Qafqaz və ümumən Qafqaz regionunda təmasda olduğu mənşəcə müxtəlif dil ailələrinə mənsub xalqların dilləri (Kartvel, Şahdağ, hind - Avropa dilləri ailələrinə aid) ilə əlaqəsinə həsr olunmuş hər bir elmi araşdırma heç şübhəsiz həmişə öz aktuallığını, elmi prioritetini saxlaması ilə seçilir. Azərbaycan dilinin tarixini, eyni zamanda dilimizin başqa qonşu xalqların dilləri ilə müqayisəli, qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini öyrənmək işində erməni və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri məsələlərini araşdırmaq çox gərəkli, perspektivli bir problem mahiyyəti daşıyır. Bunun gərəkliyi, ifrat dərəcədə vacibliyi ondadır ki, bədxah qonşularımızın yalnız bizim tarixi və hazırkı ərazilərimizi zəbt edərək mənimsəmələri azmış kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, folklor nümunələrimizi, tarixi abidələrimizi, kulinariyamızı, ümumən bizə məxsus olan hər cür sərvətlərimizi bacardıqları qədər özünüküləşdirməkdən əl çəkmirlər. Türk, Azərbaycan mənşəli minlərlə yer adlarımızı, şəhər, kənd və başqa yaşayış məskənlərinin adlarını son 80 ildə pillə-pillə, mərhələ-mərhələ, nəhayət, bütünlüklə ağına-bozuna baxmadan dəyişdirməklə erməniləşdirmişlər və bu iş davam etdirilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, araşdırdığımız bu mövzuya aid olduqca zəngin, real, etibarlı, qaçılmaz qaynaqlar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan və erməni xalqlarının folkloru, erməni canlı danışq dili örnəkləri müxtəlif illərdə nəşr olunmuş erməni dilinin izahlı lüğəti, habelə erməni dilinin dialektoloji lüğəti, bədii ədəbiyyat və başqa-başqa mənbələr bu problemi sistemli şəkildə tədqiq etmək üçün möhkəm zəmin, zəngin baza təşkil edir. Erməni və Azərbaycan dillərinin əlaqəsi prosesində Azərbaycan sözləri erməni dilinə, əsasən, Azərbaycan canlı danışq dili vasitəsilə, şifahi xalq ədəbiyyatı, qismən də müəllifli ədəbiyyat vasitəsilə daxil olmuşdur. İndiyə kimi erməni folklorunun dili və yazılı bədii ədəbiyyatının materialları əsasında Azərbaycan dili sözlərinin erməni dilinin lüğət tərkibinə daxil olub işlənməsi mövzusunda sistemli, ciddi və mükəmməl monoqrafik tədqiqat olmadığını nəzərə alsaq, təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumiyyətlə, türkologiya, eyni zamanda nəzəri dilçilik baxımından da maraq doğuran bu araşdırmanın aktuallığını dərinlən təsəvvür etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Erməni dilində Azərbaycan-türk alınmalarını erməni mənbələri və lüğətləri əsasında müəyyənləşdirib tədqiqata cəlb etmək, onların struktur-semantik, tematik baxımdan təhlilini vermək tədqiqatın əsas məqsədi olmuşdur.

Bu məqsədlə tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- Erməni və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələrini dərinlən və sistemli şəkildə öyrənmək üçün Azərbaycan xalqı ilə ümumqafqaz regionunda tarixən qonşuluqda yaşamış və bu gün də yaşamaqda olan müxtəlif sistemli dillər qrupuna aid xalqlarla mədəni-ədəbi, təsərrüfat, ictimai-siyasi, iqtisadi əlaqələrin, ünsiyyət və təmasının tarixi barədə yığcam bilgi çatdırmaq;

- Azərbaycan dili mənşəli leksik vahidlərin erməni dilinin lüğət tərkibinə keçməsi prosesini XIII əsrdən başlayaraq əsrlər üzrə (XX əsrin I qəriniəsi də daxil olmaqla) tarixi ardıcılıqla müxtəlif qaynaqlar, ədəbi abidələr üzrə aşkarlamaq, toplayıb linqvistik təhlilə cəlb etmək;

- Azərbaycan folkloru janrlarının erməni şifahi ədəbiyyatına, eyni zamanda yazılı ədəbiyyatına təsiri ilə mənimsənilən Azərbaycan alınmalarını müəyyənləşdirmək;

- Erməni aşiq və şairlərinin əsərlərindən Azərbaycan-türk mənşəli sözləri seçib leksik-semantik baxımdan qruplaşdırmaq;

-Azərbaycan-türk mənşəli alınmaların öz ilkin mənalardan başqa, erməni dilinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dilində, habelə erməni klassik aşiq, şair və yazıçıların əsərlərində qazandığı mənə çalarlıqları kəsb etməsini, mənə dəyişmələrinə məruz qalmalarını aydınlaşdırmaq;

-Erməni dilinə keçən Azərbaycan alınmalarının fonetik, leksik, morfoloji-sintaktik cəhətdən söz alan dilə uyğunlaşmasını (adaptasiyasını) faktlarla şərh etmək;

- Azərbaycan alınmalarının erməni dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşma mənzərəsini göstərmək;

- Erməni dilinin izahlı, orfoqrafiya və dialektoloji lüğətlərinin əsasında Azərbaycan alınmalarının say tərkibi, tematik söz qrupları, nitq hissələrinə mənsubluğu baxımından mövqeyini müəyyənləşdirmək;

- XIX və XX əsr erməni folkloru və yazılı ədəbiyyatının materialları əsasında Azərbaycan mənşəli sözləri dəqiqləşdirib təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Erməni şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyatının mətnləri, lüğətlər və dialektoloji materiallar əsasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan-türk alınmaları erməni ədəbi dilinin lüğət tərkibində sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan alınma-

larının köməkliyi ilə, qrammatik vasitələrin iştirakı ilə erməni dilinin lüğətində əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin semantik təhlili verilmiş və həmin sözlərin müasir erməni dilində işlədilib- işlədilməməsi, onların hansı mənə dəyişikliklərinə məruz qalmalarını aydınlaşdırmağa cəhd edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Təqdim olunan araşdırmanın mühüm elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Bu tədqiqat işi ilk növbədə Azərbaycan və erməni ədəbi dillərinin inkişafı və formalaşması yollarının obyektiv mövqedən öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın türk-Azərbaycan və erməni dilləri arasında tarixən başlanmış, bu gün də davam edən qarşılıqlı əlaqələrin mənzərəsini bütün dəqiqliyi ilə və əhatəli şəkildə təsvir edib göstərməkdə əsl elmi həqiqətlərin dünyanın elmi ictimaiyyətinə çatdırılmasında xüsusi elmi dəyəri vardır. Araşdırmadan ali məktəblərdə erməni və Azərbaycan ədəbi dillərinin tarixinin tədrisi zamanı istifadə etmək olar. Bu tədqiqatın həmçinin «Erməni dilinin tarixi lüğəti»nin hazırlanmasında da faydalı ola biləcəyi istisna olunmur. Xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, bu istiqamətdə yazılan elmi tədqiqatlar müxtəlif sistemli dillər arasındakı qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi baxımından da sonsuz maraq doğurur.

Tədqiqatın obyektı. Ta orta əsrlərdən başlamış XX əsrin birinci yarısına qədər erməni dilinə daxil olmuş Azərbaycan-türk sözlərinin öyrənilməsi araşdırmanın obyektı kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın mənbə və metodu. Tədqiqatımızın əsas mənbələri erməni şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, əsasən XIX və XX əsr erməni yazıçı və şairlərinin bədii əsərləri, erməni dilinin izahlı və dialektoloji lüğətləridir. Bu mənbələrin mətnləri əsasında erməni dilində işlənən türk-Azərbaycan mənşəli alınmalar müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır. Azərbaycan alınmalarını erməni dilində olan 85 mənbədən (Sayat Nova, Nahabed Kuçaq, X.Abovyan, P.Proşyan, A.İsahakyan, Q.Ağayan, Şamçı Melko, H.Tumanyan. M.Nalbandyan, H.Hakopyan, A.Şirvanzadə və b. qaynaqlardan) seçilib müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat təsviri və tarixi-müqayisəli metodlara isnad olunmaqla yerinə yetirilmişdir ki, bu da Azərbaycan-türk alınmalarının erməni dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində oynadığı rolunu müəyyən dərəcədə müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Lüğətçilik şöbəsində hazırlanmışdır. Mövzu Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Əlaqələndirmə Şurasında qeydə alınmışdır. Tədqiqatın bəzi nəticələri

2005-ci ildə Bakı şəhərində Slavyan Universitetində keçirilən Beynəlxalq Dilçilik Konfransında dinlənilib müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin ölkəmizdə çap olunan elmi məcmuələrdəki 7 məqaləsində, o cümlədən Türkiyə Respublikasında dərc etdirdiyi elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən və lüğət hissəsindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tətbiqi, metod və üsulları, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. Girişdə həmçinin göstərilir ki, erməni və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri məsələlərini araşdırmaq çox gərəklidir, perspektivli bir problem mahiyyəti daşıyır. Bu mövzunun öyrənilməsi bu günədək bir çox erməni tədqiqatçılarının K.P.Patkanyan, H.Açaryan, M.X.Abeğyan, A.Ğaribyan, K.O.Harutyunyan, K.S. Davityan, A.Dağbaşyan, M.Ə.Nalbandyan, Q.Ağayan, V.Partizuni, A.Qriqoryan və b.-nin maraq dairəsində olmuşdur. Bu araşdırıcılar erməni dilinə keçmiş Azərbaycan dili söz, ifadə və frazoloji birləşmələrinin ifadə gücünü, üslubi təbiətini, erməni mənəviyyatını, ədəbiyyatını (xüsusən şifahi ədəbiyyat nümunələrini) zənginləşdirmə vəsiti kimi yüksək elmi dəyərini xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmışlar. Azərbaycan alimlərinin, xüsusən də M.Ş.Şirəliyev, Ə.M.Dəmirçizadə, A.Hüseynov, M.Seyidov, Z.Budaqova, V.Aslanov, F.Fərhadov, M.İslamov, M.İ.Məmmədov, İ.Abbaslı, Q.Ə.Bağirov, Ə.Yerevanlı, M.Bayramov, Y.Ramazanov, Ə.Ələkbərli və b.-nin də Azərbaycan və erməni dillərinin qarşılıqlı şəkildə müqayisə əsasında yazdıqları bir çox dəyərli elmi araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Lakin bütün bunlar sistemli və ciddi monoqrafik tədqiqat kimi problemi həll edə bilməmişdir. Bu təxirəsalınmaz vəzifəni yerinə yetirməyi öz öhdəməizə götürdük.

Tədqiqat işi üç fəsildə ümumiləşdirilir, hər fəsil yarım-fəsillərə ayrılır. Dissertasiyanın I fəslində «**Orta əsrlər erməni bədii ədəbiyyatında Azərbaycan sözlərinin işlənməsi**» adlanır. Bu hissədə Nahabed Kuçaq, K.Yerzinqaçsi (Ərzincanlı), H.Tlquransi, Q.Axtamarsi, S.Nova və başqalarının əsərlərində işlənməmiş türk mənşəli sözlər seçilmiş, mövzular üzrə qruplaşdırılmışdır. Araşdırmanın bu hissəsində alınma sözlər problemi, Azərbaycan-erməni dillərinin əlaqələri tarixindən, erməni mütəfəkkirlərinin, yazıçı və şairlərinin Azərbaycan xalqı, dili və şifahi

xalq ədəbiyyatı haqqında söylədikləri çox geniş və aydınlığı ilə çatdırılır. Dissertasiyanın bu fəslində yarımfəsillər verilməklə XIII-XVI, XVII-XVIII əsrlərdə erməni mənbələrində türk mənşəli sözlər təhlil olunur. Azərbaycan və erməni xalqlarının folklor nümunələri, erməni dilinin canlı danışıq dili örnəkləri, müxtəlif illərdə nəşr olunmuş erməni dilinin izahlı lüğəti, dialektoloji lüğəti, şifahi və yazılı ədəbiyyat və başqa-başqa mənbələr bu problemi sistemli şəkildə tədqiq etmək üçün möhkəm zəmin, zəngin baza təşkil edir. Onu da demək istərdik ki, orta əsrlərdə erməni dilinin lüğətinə keçmiş türk mənşəli sözlər XX əsrdə azalmağa doğru getmişdir. H.Açaryanın müşahidəsinə əsasən bunlardan qalanlar: aloc – aluc, barut (barıt), beğ – büğ (bığ), beq (bəy), buxeri (buxarı), didmac (tutmac), yelak (çiyələk), zil (iti səs), xatun (xatın), çokel (çökmək), dobrak – toprak (torpaq), tırmux (dırmıq) və s.

I fəsil «**Ümumi qeydlər**», «**XIII-XVI əsrlər erməni mənbələrində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər**», «**XVII-XVIII əsrlərdə erməni mənbələrində türk mənşəli sözlər**» yarımfəsillərindən ibarətdir.

«**Ümumi qeydlər**» hissəsində tədqiqata başlamazdan əvvəl erməni və Azərbaycan dillərinin səs sistemindən müqayisəli şəkildə yığcam bəhs edilir. Azərbaycan dili sözləri erməni dilinə alınarkən ən vacib cəhətlər özünü göstərir. Erməni dilində 8 sait səs mövcuddur - (a), (e), (u), (i), (ı), (o), (ye), (vo). Azərbaycan dilində olan saitlərdən fərqli olaraq, erməni dilindəki (ye) və (vo) saitləri ikisəsliyə aiddir. y-e, v-o. Erməni dilində olan Azərbaycan türk alınmalarının tərkibindəki «ə», «ö», «ü» saitləri isə «a», «o», «u» səslər ilə əvəzlənir. Azərbaycan və erməni dillərindəki a, e, i, o, u saitləri uyğun olduğu üçün onlar alınma sözlərdə ciddi fonetik – qrammatik dəyişikliyə uğrayır. Bəzən söz ortasında və sonunda «a» saiti, i, ı, e səslər ilə əvəzlənir. Məsələn: «a» saitinə söz ortasında i, ı, e bəzən də «u» səsləri ilə əvəzlənməsi baş verir. Söz ortasında: cavan – cıvan, yağ – yeğ – yuğ, qazan – qızğan¹, sandıq – sındıq, saat – sıhat, Əzrail - Azreyil².

«**XIII-XVI əsrlər erməni mənbələrində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər**» adlanan yarımfəsildə göstərilir ki, qonşu xalqlardan birisi başqasının folkloruna, musiqisinə, dilinə, həmçinin adət-ənənələrinə o zaman xüsusi maraq göstərir ki, təsir edən xalq mədəniyyətcə, sənətkarlıqca, mənəvi dəyərlərə görə qonşusundan zəngin olsun, ucada dayansın. Bu baxımdan erməni xalqının mədəniyyətinə, dilinə,

¹ Ata98an F5 Fa8iz lıxqu oarmiyi8iyn f I Ve6an, 1951,

² Ata98an F5 Fa8iz lıxqu oarmiyi8iyn f II Ve6an, 1951

təsərrüfatına, iqtisadiyyatına və başqa cəhətlərə çoxsaylı türk təsiri təbii olaraq baş vermişdir. Həmin təsirə qarşı durmaq, onu danmaq, buna müqavimət göstərmək də heç bir məntiqə sığışa və əməli nəticə də verə bilməz. Bununla bağlı erməni alimi Qurqen Sevak sözlərdə təbii qanunauyğunluqlarla heç bir vəchlə razılaşmayaraq, ona əhəmiyyət verməyərək vaxtilə mühafizəkarcasına yazırdı: «Bizim yeni dil sistemindən (aşxarabar - dünyəvi dil nəzərdə tutulur – S.H.) imtina etmək lazımdır, çünki o türk-tatar dilinin nəticəsidir»¹. Bir həqiqət var ki, qrabar (qədim erməni dili) kilsə mətnlərinin dilidir, süni dildir. Erməni xalq dili isə bambaşqadır. Xalq danışığı dilinə Azərbaycan dili güclü təsir etmişdir. Q.Sevakın həqiqətdən uzaq, qeyri-elmi bu fikrini dəstəkləyənlər də olmuşdur, lakin uzun illər, Xaçatur Abovyandan üzü bəri, hələ ondan da əvvəl erməni müəllifləri tərəfindən aşxarabar (yeni, dünyəvi dil) dilində yazılan əsərlərdə çoxsaylı türkmənşəli sözlərdən istifadə olunması bunun mümkünsüz olduğunu, belə bir mövqeyin kökündən yanlışlığını bir daha sübuta yetirmişdir. Cənubi Qafqaz yazılı mənbələrindən bəllidir ki, Azərbaycan və erməni xalqları arasında dil əlaqələri hələ eramızın V əsrindən başlayır. Lakin Azərbaycan və türk dillərinin erməni dilinə daha aydın və intensiv təsiri XII-XIII əsrlərdən güclənməyə başlayır. Erməni əsilli dilçi alim E.Sevortyan yazırdı: «Hələ monqollaradək, XII əsrdə, ola bilsin ki, bir az daha əvvəl ermənilər səlcuqlarla, türklərlə (Azərbaycan türklərini nəzərdə tutur – S.H.), sonra isə osmanlılarla və indiki azərbaycanlıların ulu babaları ilə çox halda yanaşı yaşayaraq, onlarla həmişəlik əlaqədə olmuşlar. Cənubi türk sözlərinin orta əsr erməni ədəbiyyatına erkən daxil olması faktını yalnız oğuz tayfaları və xalqları ilə olan gündəlik ünsiyyətlə izah etmək olar. Həmin dövrün erməni müəlliflərinin çoxu onların həmvətənləri kimi türk dillərində danışmışdılar»².

Müəllif sonra orta əsr erməni yazıçılarının dilində işlənən türkiizmlərdən bəhs edərək deyirdi: «Türk və ya ərəb-fars sözlərini işlədən erməni yazıçıları, həmin sözləri ədəbi, elmi dilə bilavasitə özləri gətirmişlər, həmin sözlər uzaq əsrlərdən bəri erməni danışığı dilində hamı tərəfindən qəbul edilmiş türkiizmlərdir»³.

Dissertasiyanın bu bölümündə göstərilir ki, orta əsrlərdə erməni cəmiyyətində yazılı dil kimi qrabar (qədim erməni dili – S.H.) hökm sürürdü. O dövrün yazılı mənbələrində də məhz bu dildən istifadə

¹ Səvak G5 Ʒamanakakuz fa8iz lxqxu fama9ir oarmiyi8iyen Ve6an, 1948, h0 89

² Севортян Е.В. Тюркизмы у ранних армянских писателей. В кн.: «Структура и история тюркских языков». М., 1971, с. 267.

³ Yenə orada.

olunmuşdur. Qrbarın istifadə dairəsi məhdud olduğundan qonşu dillərin, o cümlədən Azərbaycan və türk dillərinin də bu dilə təsiri geniş olmamışdır. Dissertant göstərir ki, Mxitar Qoş, Konstantin Yerznqası (Ərzincanlı), Hovanes Yerznqası, Hovanes Tlquransi, Qriqor Axtamarsi (Axtamarlı), Arakel Bağışeçi, Mqrtiç Nağaşin, Nahabed Kuçak və başqa orta əsr müəlliflərinin əsərlərində türk mənşəli sözlərin sayı nisbətən az olmuşdur: sen (sən), ğiz (qız), ben (mən), keşiş, yoru (yeri, yürü), qyotur (götür), soz (söz), yazıxlarme (yazıqlar), taqri (tanrı), doğan (doğan), qapu (qapı), çezi (çözdü = çözməkdən), altın (altun), xiltardi (xilas etməkdən) və s. – (Hovanes Yerznqası). Bu söz və ifadələr H.Yerznqasının dissertasiyada verilən şəirlərində işlənmişdir. Tədqiqatçı Armenuhi Srabyanın yazdığı «Orta əsr erməni deyimləri» adlı əsərində aralıx (aralıq), fişenk (fişəng), çiban (çiban), balıxçi (balıqçı), arabaçi (arabaçı), çalağan, çol (çöl), bayat, ğambur (qanbur, qozbel), çplax (çılpaq), bic, alaça (alaca), qapa (qaba), muştlux (muşduluq), tutek (tütək) və s. türkiizmlərə rast gəlirik. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Qriqor (Qriqoris) Axtamarsi (Axtamarlı) onunla bir zamanda yaşamış Hovanes Tlquransi, Minas Toxatesi, Hovasap Sebastasi, Abqar Yevdoqasi (Yevdokiyalı), Mikayel Sebasdasi (Sebastiyalı), Nahabed Kuçaq kimi müəlliflərin təxəllüslərindən də görünür ki, onlar Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələrində yaşayıb yaratmışlar. Bütün bunlar fakt kimi onu göstərir ki, Q.Axtamarsi fars və türk dillərini yaxşı bilirmiş. Bu barədə tədqiqatçı K.Kostanyans vaxtilə yazırdı: «Axtamarsi öz əsərlərində erməni dili ilə birlikdə çoxsaylı fars və türk sözləri də işlətməmişdir. O, fars və türk dilində şeir formaları, ifadələr və bütöv hissələr (cümlələr) bilirdi»¹. Biz araşdırma apararkən onun şeirlərində türkmənşəli sözlərə və bütöv cümlələrə rast gəldik.

Tukheiyim ;haoao3 kh]xiym va,u pan3

Khth qh kuynruyx hlæwm 1uepan4

Ciqerum kebab, qyozum yaşi ğan,

Qece ve qyunduz elarım firğan.

Siybf iy svfvesun3 uyxiyn niyeu nae3

R];vesun apxwnran nhoaj iy ,h;ve4

Subh u sehersin, yuzun nuri nar,

Dokersin ağzından nebat u şeker.

¹ Kisran8anz K5 Geugie A6]amaezun 6 8iye rapvew Ju1lus, 1898, h0 39

Kostanyan daha sonra yazır: «... Tlquransi türk dilini yaxşı bilirdi və türk, fars və ümumiyyətlə, şərq nəğməkarlarının tərz və üsullarından ustalıqla istifadə edirdi, türk və fars dillərinin istifadəsi baxımından o öz zəmanəsinin adətlərini izləyir, bu dövrdə erməni nəğməkarlarının böyük hissəsi öz istedadını çox və az ölçüdə adı çəkilən dillərdə gerçəkləşdirmişlər»¹.

1695-ci ildə H.Tlquransinin bir nəğməsində «İsaya həsr olunmuş acnəbi dilli nəğmə»sində 10 bənddən 9-u türkcə yazılmışdır.

XVII əsrin II yarısı və XVIII əsrin I qərinasında yaşamış müğənni-şair Nağas Hovnatanın şeirlərində də çoxsaylı türkiizmlərin işlənməsi barəsində də dissertasiyada ətraflı bəhs edilmişdir: dalu divana – dəli divanə, sefil bağban – səfil bağban, yanıq eşx – yanıq eşq, siyah surma – siyah sürmə, naşı nart – naşı adam, voske cam – qızıl cam, sev cahra, gəğac açker – qıyqacı gözlər, mayil mnal – mayıl olmaq, naz anel – naz etmək, batmış anel – batırmaq və s. Cümlələr şəkilində olanlar: Nazani, man ğaribam Tokma ğanım; Ağam, sultanım, Sultanım canım və s.

Dissertasiyanın II fəslə «**XIX əsr erməni mənbələrində türkiizmlər**» adlanır. Bu fəsil «Erməni yazılı ədəbiyyatının dilində türk-Azərbaycan sözləri (X.Abovyan, Q.Ağayan, P.Proşyan və b.)», «Erməni bayatı və atalar sözlərində işlənən türkiizmlər» yarım-fəsillərini əhatə edir. Dissertasiyanın bu fəslə araşdırmanın ən maraqlı və zəngin faktlarını özündə birləşdirən bir hissəsidir. Müşahidələr göstərir ki, qədim və orta çağlarda erməni dilinin lüğətinə intensiv daxil olan türk mənşəli sözlər XX əsrə doğru azalmağa başlayır (bu cəhəti H.Açaryan da müşahidələrinə əsaslanaraq söyləmişdir). «Erməni yazılı ədəbiyyatının dilində türk-Azərbaycan sözləri» adlanan yarım-fəsildə X.Abovyanın, Q.Ağayan və P.Proşyanın yaradıcılıqları yığcam şəkildə təhlil olunur, səciyyəvi türkiizmlər xüsusi olaraq araşdırmaya cəlb edilmişdir. Qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsərlərində rast gəlinən isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, ismi birləşmələr və s. ilə yanaşı fel və feli birləşmələr də seçilib təhlil edilmişdir. Dissertasiyada XIX əsr erməni yazıçılarının bədii əsərlərində işlənən Azərbaycan-türk sözlərinin çoxçeşidli bədii məziyyətlərindən, üslubi yükündən, habelə erməni ədəbi-bədii dilini zənginləşdirmə yollarından ətraflı bəhs edilmişdir. Əvvəllər erməni dilinin dialekt və şivələrində işlənən Azərbaycan-türk sözləri XIX əsr yazıçılarının bədii irslərində, habelə elm və mədəniyyət adamlarının əsərlərində, şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında daha geniş

¹ Kısran8anz K5 Geugie A6jamaezun 6 8iye rapvew Ju1lus, 1898, h0 9-10

işlənməyə başlamışdır. Bu təsir şifahi xalq ədəbiyyatında, erməni dilinin lüğət tərkibində, erməni dilinin qrammatik quruluşunda, eləcə də xalq danışığı dilində, həmçinin ayrı-ayrı erməni dialekt və ləhcələrində daha aydın görünür.

Bu sahədə X.Abovyanın, G.Ağayanın, P.Proşyan və Raffinin (XIX əsr), H.Tumanyan, A.Şirvanzadə, Q.Sundukyan, A.İsahakyanın (XX əsr) və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bunların sırasında xüsusən də X.Abovyan, P.Proşyan, G.Ağayan, Q.Sundukyan öz əsərlərində daha çox türk-Azərbaycan sözləri işlətməmiş, atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmişlər. Təkcə P.Proşyanın işlətdiyi atalar sözləri 600-ə çatır¹. Məşhur erməni dilçi alimi Hraçya Açıryan isə erməni dilində işlənən türk mənşəli sözlər haqqında vaxtilə yazırdı ki, o, XV-XIX əsr erməni yazılı mənbələrində 4200 türkizm müəyyən etmişdir². Biz isə tədqiqatımız zamanı 1500-dən artıq Azərbaycan mənşəli sözün erməni dilində işlənməsini aşkar etdik.

Dissertasiyada göstərilir ki, X.Abovyan o zamanlar İrəvan xanlığının tərkib hissəsi olan Kənəkirdə doğulub uşaqlıq və gənclik illərini orada keçirdiyindən (burada əsas danışığı dili isə Azərbaycan dili idi, təbiidir ki, bu dil Abovyana da tanış və yaxın idi) o, Azərbaycan ümumxalq dilini dərinlən öyrənə bilmişdi. Sonralar isə Abovyan Tiflisdəki fəaliyyəti dövründə azərbaycanlı tələbələrle ünsiyyətə oldu, nəhayət, M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh kimi məşhur şəxsiyyətlərlə tanış olub, onlardan Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrəndikdən sonra, bu dil onun üçün daha da yaxın və doğma oldu. Yazdıqları çoxsaylı əsərlərində Azərbaycan-türk sözlərinin, zərbi-məsəllərinin, atalar sözlərinin bol-bol istifadə olunması da məhz bu səbəbdəndir. Tədqiqatda nəzərə çatdırılır ki, bütün dövrlərdə aşığılar və yazıçılar öz əsərlərində, bayatılarında reallığı daha aydın, daha açıq təsvir etmək üçün daimi epitetlərdən ibarət söz birləşmələrindən, isim, sifət və fellərdən istifadə etmişlər. Bunların vasitəsilə onlar eyni zamanda bu və ya digər hadisələr barədə öz müsbət və mənfi fikirlərini bildirmişlər. Abovyanın əsərlərində işlənən belə sözlər də həmin rolunu oynayır. Yazıçının istifadə etdiyi bu cür sözlərin də əksəriyyəti türk və başqa bir qrupu isə məhz türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçmiş fars və ərəb mənşəli sözlərdir. İndi bunlardan bir qismini misal gətirək:

1. İsmi birləşməsindən əmələ gəlmiş söz birləşmələri: göç qlux

¹ Panalan8an A5 O9i,8anw 6 banaqie geakaniyj8iyw Ve6an, 1938, h0 11

² Ata98an F5 Fa8iz lvxqu oarmiyj8iyw f II Ve6an, 1951, h0 9

(qoç başı), ğalam kaşats broşner (qələmkar dodaqlar), çinari boy (çinar boylu), qyoz balasi (göz balası), top u topxana (top və topxana), aslan dzi (aslan at), ciqari qraqı (ciyərin odu), aslani qlux (aslan başı), şahzadi ğoşunu (şahzadə qoşunu), ğurd u ğuş (qurd-quş) və s.

2. Sifət və ismi birləşmələr: aziz or (əziz gün), sirun vatan (gözəl vətən), kahlan dzi (köhlən at), nhax deği (nahaq yerdə), çaxmur açker (çaxmır gözlər), yaralu/ yarali sird (yaralı ürək), xelim vaxt (xeyli vaxt).

3. Fellər: tambah anel - təmbəh etmək, haz anel - bəyənmək, oyun qal - oyun oynamaq, ğurban qnal - qurban olmaq, kyar çanel - kar etməmək, incimiş ilil - incimək, bas mtnel - bəhsə girmək, peşkeş berel – peşkeş etmək, ğnamış anel - qnamaq, brax dal - buraxmaq, çalış qal – çalışmaq və s.

4. Felin məsdər formasında və -miş, -miş şəkilçiləri ilə yaranmış sözlər: aramiş anel - aramaq, batmış ilil - batmaq, budurmuş ilil - bürümək, çurumuş ilil - çürümək, dağıtmış anel - dağıtmaq, incimiş ilil – incimək və s.

5. Düzəltmə sifətlər: antamah - tamahsız, aniz - izsiz, anisaf - insafsız, ancan - cansız, anciqyar - ciyərsiz və s.

6. Mürəkkəb sifətlər: sağ - salamat, sağ - sağ, yaralu- paralu, yarali-parali, porı poşman - kor, peşiman.

Xaçatur Abovyandan sonra onun davamçılarından olan Perç Proşyan və Ğazaros Ağayan da öz yaradıcılığında çoxsaylı Azərbaycan-türk sözlərindən, məsəllər və atalar sözlərindən istifadə etmişlər. Proşyan Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuş və bunun təsiri də onun əsərlərində özünü bürüzə vermişdir. Proşyanın əsərlərində türk mənşəli sözlərin sayı 600-ü keçmişdir¹. Erməni xalq və aşiq mahnılarına bənzədilərək yaradılan nəğmələr sırasında Proşyanın yaradıcılığında Azərbaycan dilində yazılmış nəğmə-bayatılar da vardır:

«Azizim ağam qyal, ağam qyal.	Əzizim, ağam gəl, ağam gəl,
Oylmamışam, sağam qyal	Ölməmişəm, sağam gəl.
Boynumda <u>ğam</u> zancili,	Boynumda qəm zenciri,
Ğapında dussağam qyal»	Qapında dustağam gəl. ²

P.Proşyanın əsərlərində atalar sözlərinə, məsəllərə və türkmənşəli başqa sözlərə də bol-bol rast gəlinir:

Atalar sözləri: «Bablı bablıya tapmasa, dünya ax vay inan

¹ O9i,8an O5 Vekveu /ipiqa[iy f II, Ve6an, 1962, h0 1-4

² Anrin8an G5 Fa8- adebv0anakan baevkamiyi8iywn geakaniyi8an mv0 Ve6an, 1962, h0 69

keçar». «Yazıya pozu yoxdur», «Ocaqdan kül əskik olmaz», «Dəmiri isti-isti döyərlər», «Çörəyi çörəkçiyə ver, birini də üstəlik», «Bu xəmir çox su aparar», «Əsli itirən haramzadadır», «Dünyanın malı dünyada qalacaq» (Dissertasiyada 60-dan artıq atalar sözü verilmişdir, səh.118)

P.Proşyan «Çörək davası» və «Dava alması» romanlarının fəsillərinin adlarında da türkmənşəli sözlərdən istifadə etmişdir: «Ayğır qyolu yev sev curı» (139, 23) (Ayğır göl və qara su), «Barekamutyun qam başıkyartma» (Dostluq və ya başıkərtmə).

İsmi birləşmələr: boy u busat (boy büsat), tarlan quş (tərlan quş), xanum abla (xanım abla), atababa (ata-baba), çalma qlux (çalma baş), tarlan can (tərlan can), qeremasti cibot (gərməşov çubuğu), xata-bala (xəta-bala).

Sifət və ismi birləşmələr: halal has (halal çörək), mes nani (böyük nənə), qarmir maxmur (qırmızı məxmər), yeğali tika (yağlı tikə) və s.

Fellər: ğnamiş anel (qınamaq), kefi kok bahel (kefini kök saxlamaq), maruğ mdnel (marığa durmaq), tuş anel (tuşlamaq), durum anel (dürmək burmaq, etmək), kyabin qdrel (kəbin kəsmək), çoleçol inqnel (çöllərə düşmək), kur u kur las linel (hönkür-hönkür ağlamaq), xoş u beş anel (xoş-beş etmək), palanı şur dal (palanı tökmək).

Peşə-sənət, məşğuliyyət ifadə edən şəxs anlayışlı sözlər : tvankçi (tufəngçi), ğaylançi (qəlyançı), ğulluğçi (qulluqçu), arzaçi (ərizəçi), avçi (ovçu), naxırçi (naxırçı).

İctimai vəziyyət bildirən sözlər: elbaşi (elbaşı), farraşbasi (fərraşbaşı), hekimbaşi (həkimbaşı), yuzbaşi (yüzbaşı).

Kökü Azərbaycan dili mənşəli sözdən və ermənicə şəkilçidən ibarət sözlər: utyun- rançbarutyun (rənçbərlik), ğoçağutyun (qoçaqlıq), kyasibutyun (kasıbcılıq), baxtavorutyun (bəxtəvərlik).

Xörək növləri və yemək məmulatlarının adları: plav (plov), şakar (şəkər), yuğ (yağ), kullama (külləmə), xaşlama, dolma, çaraz (çərəz), sucux (sucuq), lavaş, xoraq (xörək), dali (dələmə), arağ (araq), bozbaş, kyufta (küftə), loxum, ğavurma (qovurma), xaşil (xaşıl), halva, çaltuk (çəltik), basturma (basdırma), kişmiş, asqari (əsgəri – üzüm növü), zmrut (zümrüd – üzüm növü) və s.

Geyim və parça adlarına aid sözlər: laçaq (ləçək), xalat, abrşum (əbrişim), çuxa, fas (fəs), cuba (cübbə), çağrat (çarqat), ğadak (qədək – göy bez), farac (fərəc-keşiş geyimi) və s.

Musiqi, muğam adları, musiqi ilə bağlı digər sözlər: yayli, yalla (yallı), kamança (kamança), saz, bayati (bayatı), şkeasta (şikəstə), muxambaz (müxəmməs), zurna, tar, tarakyami (tərəkəmə).

Bütün bunlardan başqa, dissertasiyada P.Proşyanın romanlarında ərazi, tikinti, heyvan və quş adları ilə, bədən üzvləri ilə, pul və

hesabla bağlı bir çox söz və ifadələr də işlənmişdir ki, bunlar da Azərbaycan mənşəli sözlərdir (avtoreferatın həcm məhdudluğuna görə bu nümunələrlə kifayətlənirik).

Dissertasiyanın II fəslinin II yarımfəslində «Erməni bayatı və atalar sözlərində işlənən türkiyəli»dən bəhs olunur. Burada göstərilir ki, X.Abovyan, P.Proşyan və həmçinin Qazaros Ağayan da Azərbaycan xalqının folkloru və ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuşdur və bu səbəbdən də onların yaratdıqları əsərlərdə də Azərbaycan bayatlarına, məsələrinə, hikmətli sözlərə, atalar sözünə geniş yer ayrılmışdır. Bu cəhətdən Q.Ağayan bəzən X.Abovyandan və P.Proşyandan geri qalmamış, hətta onları üstələmişdir. O, əsərlərində erməni folklorundan istifadə etməklə yanaşı, digər xalqların, birinci növbədə Azərbaycan xalqının folklorundan da faydalanmışdır. Q.Ağayan «Arutyun və Manvel» romanında Azərbaycan aşiq poeziyasının bir neçə janrı haqqında öz fikrini söyləmişdir. Məsələn aval axır (əvvəl axır), dil tarpanmaz (dil tərpanməz), muxammaz (müxəmməs), dastan, qazel (qəzəl), bayati (bayatı), dodağ-dağmaz (dodaqdəyməz) və s. Bununla bağlı o yazırdı: «Əvvəl-axır türk sözüdür burada (bayatıda) bütün misraların başlanğıcında və sonunda eyni hərf olmalıdır». Məsələn:

Chal ikan cannat tapdım cannat taç,
Cam qyaldi o sahatda yasar ac,
Covrat ovedandım, canda çakarım can-nat tac
Cihad oldum camalina yas arac.

Cavan ikən cənnət tapdım, cənnət tac,
Can gəldi o saatda yasar ac.
Cürətləndim, canda çəkdim cən-nət tac,
Cihad oldum camalina yas arac.

Bu şeirin poetik izahı Ağayanın Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olduğundan xəbər verir. Q.Ağayan bayatı janrının poetik xüsusiyyətləri barəsindəki mülahizəsi də maraqlıdır: «Bayatılar, adətən, Azərbaycan dilində yaradılmışdır, dörd misradan ibarət olan bayatı ilə tərtib olunmuşdur ki, birinci, ikinci və dördüncü misralar eyni sözlə qurtarır. Birinci misrada bu söz qeyri-müəyyən olur, ikinci və dördüncü misralarda isə ayrı-ayrı məna daşıyır. Bu səbəbdən də bayatı, adətən, türkcə (azərbaycanca – S.H.) deyilir, çünki türk dilində çoxmənalı sözlərin sayı çoxdur, erməni dilində isə belə sözlər azdır».¹ G.Ağayanın bu fikrini dilçi alim Q.Antonyan da

¹ Апа8ан P5 Vekvew f I Ve6ан, 1952, h0 325

dəstəkləyir: «Ağayanın bu mövqeyi bizi o qənaətə gətirir ki, bayatı erməni aşiq və xalq poeziyasına Azərbaycan poeziyasından daxil olmuşdur».¹ Bu xüsusda Manuk Abəğyan da belə yazmışdır: «Bayatı tipli və onun qafiyələnmə forması ilə yaranmış yeddihecalı bəndlər, əsasən, şərqi ermənilər arasında yayılmış və sevilmişdi. Bu da onu göstərir ki, bayatılar bizim ədəbiyyata Şərqdən - Azərbaycandan daxil olmuşdur».² Dissertasiyada bayatı janrının təmsalında erməni ədəbiyyatına Azərbaycan folklorunun intensiv və yaradıcı təsiri əsaslı faktlarla şərh olunur, bu fikir, bu həqiqət erməni alimlərindən (Q.Antonyan, M.Abəğyan və b.) obyektiv qənaətləri ilə də təsdiqlənir.

Dissertasiyanın bu bölümündə ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr və atalar sözlərinin erməni dilində gen-bol işlənməsi göstərilir:

«Çox gəzən çox bilər, çox yaşayan yox», «Lənət bəd şeytana» (Lənət Şeytana), «Adını ver, xalını sər» (Adını çək, qulağın bur), «El bir olsa, kərən sındırar», «Dərdi olan yansağ olar», «İgidin malı göz qabağında olar» və s.

İsmi birləşmələrin bəzən birinci tərəfləri azərbaycanca, ikinci tərəfi isə ermənicə olur: canavar mart (canavar adam), qısır qov (qısır inək), şarmağ tsamer (sarma hörüklər), halal hats (halal çörək) və s.

Dissertasiyanın III fəslı «**XX əsr erməni mənbələrində türkiizmlər**» adlanır. Tədqiqatın bu hissəsi «Hovanes Tumanyanın bədii əsərlərində işlənmiş Azərbaycan sözləri», «Avediq İshakyanın nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş Azərbaycan sözləri» və «Aleksandr Şirvanzadənin bədii dilində Azərbaycan sözləri» adlı yarım fəsillərə bölünərək təhlil aparılmışdır.

Bəlli olduğu kimi, XX əsrin birinci onilliyində Cənubi Qafqazda çox mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr cərəyan edirdi. Milli zəmində erməni-türk münacişələri, 1905-07-ci il inqilabı baş verdi. Çar hökuməti xalqlar arasında nifaq salmaqla milli qırğınlar törətməkdən çəkinmirdi. Sonralar isə bir çox mühüm hərbi, siyasi və ictimai hadisələr bir-birini əvəz etməyə başladı. Rus imperiyası devrildi, sosializm cəmiyyəti quruldu və nəhayətdə o zaman SSRİ adlandırılan dövlət yaradıldı. Bu yeni cəmiyyət hərc-mərcliyi müvəqqəti olaraq aradan qaldırmaqla sosialist respublikalarının milli dillərinin və ədəbiyyatlarının inkişaf etməsinə müəyyən imkanlar açdı və şərait yarada bildi. Təbiidir ki, XIX əsrdə olduğu kimi, XX yüzildə də erməni şair və yazıçıları öz əsərlərində türkmənşəli sözlərdən istifadəni davam

¹ Anrin8an G5 Fa8 6 adebv0anakan /ipiqiyednveu baevkamij8an aerazilijmw daeveu geakanij8an mv0 Ba;ij , 1950, h0 79

² Raeax-gypaeqvrakan3 geakan ,abajajvej Ju1lus, 1990, №65

etdirirdilər. Doğrudur, erməni ədəbi dilinin inkişafında alınma sözlərin meydanı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daralmağa başladı. Amma türk-Azərbaycan təsiri artıq neçə əsrlərdən bəri davam etməkdə olduğundan bu real gerçəklikdən qaçmaq olmazdı. Erməni danışığı dilində və onun müxtəlif ləhcə və dialektlərində türkiizmlərin geniş istifadəsi zəifləmirdi, davam edirdi. XX əsrdə yaşayıb-yaratmış erməni müəlliflərinin əsərlərini araşdırdıqca çoxsaylı türkmənşəli sözlərə rast gəlinir, ayrı-ayrı erməni yazıçılarının Azərbaycan dilinin zənginliyini onun erməni dilinə təsiri barədə söylədikləri dəyərli fikirlərin şahidi oluruq. Belə yazıçılardan ilk öncə Hovanes Tumanyanın, Aksel Baqunsun, Aleksandr Şirvanzadənin, Avediq İsaahaqyanın və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onlar müxtəlif bölgələrdə yaşamaları baxımından orada danışılan erməni dilinin ayrı-ayrı ləhcələrindən bəhrələnmiş və bu da onların əsərlərində əks olunmuşdur.

H.Tumanyanın bədii əsərlərində işlənmiş Azərbaycan sözlərinin leksik-qrammatik mənzərəsini təsvir etməzdən əvvəl bu humanist yazıçının 1905-1906-cı illər erməni-türk münasibətini aradan qaldırmaq üçün göstərdiyi fədakarlıqdan danışmamaq olmur. H.Tumanyan həmin illərdə qarşı-qarşıya duran xalqları barışdırmaq rolunu öz üzərinə götürmüş, ata minib əlində ağ bayraq qəzaları gəzir, onları barışdırmağa çalışırdı: «Bizim qəzalarda (söhbət əsasən Lori və Qazax qəzalarından gedir) sülhü saxlamağa və qırğınların qarşısını almağa hər cür cəhd etmişəm. Və bu gün mən ədəbiyyatda nəşə etdiyim üçün o qədər sevinmirəm, nə qədər sevinirəm onun üçün ki, bir-birinə qarşı duran xalqların qılıncı qınına qoydurmağı və çoxsaylı günahsız adamların bu vəhşi qırğından azad olunmasını bacardım».¹

Erməni dilinin bütün ləhcələrində olduğu kimi, Tumanyanın yaşadığı Lori bölgəsində danışılan ləhcədə də türk mənşəli sözlərin istifadə olunması o qədər zəruri və xalq tərəfindən qəbul olunmuşdur ki, öz əsərləri ilə Zaqafqaziya məkanından da çox uzaqlarda tanınan erməni şairi vida sözlərində belə böyük məna kəsb edən Azərbaycan sözünü (Göçəğ qasek (qoçaq olun-təmkinli olun)) dilinə gətirmişdir.²

H.Tumanyan öz bədii irsində Azərbaycan dilinə məxsus bir çox sözlərdən zərurət şəklində faydalanmışdır Bu sözləri belə qruplaşdırmaq olar:

¹ Jiyman8an F5 Vekvev /ipiqaqiy, f IV, Ve6an, 1969, h0 298-299

² Jiyman8an F5 Vekvev f I Ve6an, 1985, h0 28

1. Musiqi və incəsənətlə bağlı sözlər: zurna – zurna, zurnaçı – zurnaçı, yayla, yaylı – yallı, bayati – bayati, dap – dəf, saz- saz, damkaş – dәмkeş, canqyulum – cangülüm və s.

Xiy9nacun .cvz ki7u vpanak3
Afvl iy 0afvl ueaeiq anzan3
Faea8 vn ralu- ;a,u3 fa3 ;a,u555

Zurnaçin pçes qoxi eğanaq
Ahel u eahol irarov ansan,
Haray en dali – kaşı ha kaşı...

2. Ev hissələrinə aid sözlər: ocax- ocaq, bucax – bucaq, tarek – tərəcə, tonir – tәndir, ambar – anbar, çardax – çardağ, otax – otağ.

3. Ağac, bitki və gül adları: bancar (pencər), ğantapa (qantəpər), çinar (çinar) və s.

4. Heyvandarlığa və kənd təsərrüfatına aid sözlər: arxac (arxac), bina (binə), daqa (dəyə), urt (yurd - çadır mənasında), çut (cüt), oda (oda), buxari (buxarı) və s.

5. Ev, əşya və avadanlıqlarının adlarını bildirən sözlər: çibux (çubuq), çombax (çomaq), xurcin (xurcun), daqanaq (dəyənək), tas (tas), tabax (tabaq).

6. Silah və geyim adları: qurz (gürz), tvank (tүfәng), yapıncı (yapıncı), dolama (dolaq).

8. Heyvan və quş adları bildirən sözlər: çaxqal (çaqqal), xoroz (xoruz), buğa (buğa), zmruxt ğuş (zümrüd quşu), kuçi (küçük), meymun.

Ümumiyyətlə, 50-dən çox isim, bir çox sifət, zərf və fellər onun bədii əsərlərinin dilində işlənmişdir. Belə bir qənaətdəyik ki, istər tarixi hadisələrə düzgün, ədalətli yanaşmaq baxımından, istər xalqlararası münasibətlər baxımından və habelə dillərin inkişafı prosesində erməni dilinə türk təsiri və söz alınma baxımından H.Tumanyan Azərbaycan xalqını yaxşı tanıyan və ona qiymət verən, onun dilinə, ədəbiyyatına hörmət bəsləyən yazıçılardandır.

«**Avediq İsa**hakyanın nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş Azərbaycan sözləri» paragrafında göstərilir ki, onun əsərlərində istifadə olunan türkizmlər Gümrü bölgəsində mövcud olan ləhcələrdə və onların ayrı-ayrı şivələrində işlənən sözlərdən ibarətdir. Maraqlısı da odur ki, İsa hakyanın əsərlərində işlənən bir çox sözlər, o cümlədən davancuğ (dağarcıq), myunecim-başı (münəccim başı), ğzlar ağası (qızlar ağası), sarığ (sarıq), ğpağlu (qapaqlı qazan) və s. digər hətta Şirəqa yaxın bölgələrdə yaşamış və türkizmlərdən istifadə edən erməni müəlliflərin

əsərlərində rast gəlmirik. A.İsahakyanın bədii əsərlərində işlənən türkmənşəli sözlər rütbə, vəzifə adlarını bildiren sözlər (paşa, myunecim-başı, qzir-gizir, ğzlar ağası – qızlar ağası), hərbiyə və silah adlarına aid sözlər (yeniçar – yeniçəri, yatağan – yatağan (xəncər), ğzlaş – qızılbaş), geyim adları (sarığ – sarıq, başluğ – başlıq), yer, məkan və s. aid sözlər (yayla – yaylaq, çol- çöl, koşk – köşk, ğşlağ – qışlaq, ayvan – eyvan, ocax – ocaq və s.) kimi qruplaşdırılıb təhlil edilmişdir. Dissertasiyada ümumən yazıçının əsərlərində müşahidə olunan Azərbaycan sözləri ardıcılıqla verilmişdir.

Tədqiqatın paraqraflarından biri də «**Aleksandr Şirvanzadənin bədii dilində Azərbaycan sözləri**»nə həsr edilmişdir. XIX əsrin sonunda Şamaxıda doğulan və XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində müxtəlif dillərin işləndiyi bir məkanda yaşayan Aleksandr Movsisyan – təxəllüsü Şirvanzadə yaratdığı əsərlərdə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan məişəti və mühitinin təsirindən yan keçə bilməzdi. Onun əsərlərini araşdırdıqca nəinki yalnız türkmənşəli sözlərin, eləcə də ayrı-ayrı ifadələrin, Azərbaycan dilində olan bütöv cümlələrin, atalar sözlərinin geniş şəkildə istifadə olunmasının şahidi oluruq. Səciyyəvidir ki, A.Şirvanzadənin əsərlərində işlənən Azərbaycan mənşəli sözlərin əksəriyyəti məhz Bakı, Şamaxı mühitində istifadə olunan sözlərdir. Yazıçının əsərlərində işlənən söz dissertasiyada mövzular üzrə 100-ə yaxın söz tematik qruplara bölünərək şərh olunmuşdur; yemək, ərzaq, meyvə, geyim adları və bəzək əşyalarının və s. adları. Sonra dissertant sözləri qrammatik baxımdan təsnif etmişdir.

Yazıçının bədii dilində Azərbaycan dilində olan cümlə və ifadələr də nəzər-diqqəti cəlb edir: «Keşiş can harayında, ğasab – piy», «Kyor için hamsı bir, ya burda, ya Bağdadda», «Heç, dahi bunan oğul çıxmaz», «Vassalam, şyud tamam», «Pah, namard kyopoğli», «Sani doğanın boyni snsun, bela boyni snsun, Seyran oğlan», Keçan qyuna-qyun çatmaz, calason qyun-qyuna.

Bəzən tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəli ermənicədir, sonrakı hissəsi isə azərbaycancadır:

Turki xoskn orinavor e, asum e «atanın bir oğli, o da kyor oğli».

Türkün sözü ədalətlidir, o deyir: «atanın bir oğlu, o da kor oğlu»¹.

Bəhs etdiyimiz bu erməni yazıçılarından başqa XX əsrdə yazıb-yaradan digər erməni şair və sənəkarlarının da demək olar ki, böyük əksəriyyətinin (H.Hakopyan, S.Qriqoryan və b.) ədəbi irslərində türkiizmlərə rast gəlirik. Belə səpkidə olan sözlərin sayı olduqca çoxdur

¹ <ueqanxadv Al5 Vekve Ve6an, 1983, h0 491

və əgər bütün bunlar araşdırılıb öyrənilərsə (əlbəttə, bu mövzu hələ çox-çox araşdırmaların obyektinə olacaqdır), tədqiqatımızın həcminə sığışa bilməz. Dediklərimizin davamı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, erməni danışıq və ədəbi dilinin ayrı-ayrı qatlarında olan və işlənən türkmənleşmə sözlərinin istifadə olunması XX əsrdə sona yetmir. Belə söz və ifadələr XXI yüzildə də bu dilin lüğət tərkibində qalmaqdadır və xalq kütlələri tərəfindən istifadə olunmaqla davam etdirilir. Bu isə başqa ciddi tədqiqatların mövzusu olaraq qalır ki, o da öz araşdırıcılarını gözləyir.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat zamanı əldə olunmuş əsas elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1. Tədqiqat göstərir ki, dil sisteminin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları mövcud olsa da, onların başlıca hərəkətverici qüvvəsi informasiyaların meydana çıxması və ifadəsi ilə əlaqədardır. İnfomasiyaların çoxalması dilin ifadə vasitələrinin dolğunlaşmasına, zənginləşməsinə zəmin yaradır. Belə informasiyalar bir dilin əhatəsində yarandığı kimi, bir neçə dil arasında da yayıla bilər. Dillərin informasiya mübadiləsi prosesində birinci istiqamət əgər dildə yeni anlayışa müvafiq söz yaratmaq potensialı varsa, onda əsasən daxili imkanlara müraciət olunur. Əgər bu mümkün deyilsə, o zaman sözlərin hazır şəkildə başqa bir dildən alınaraq işlədilməsi zərurəti yaranır ki, bunu da ikinci istiqamət kimi qəbul edirik.

2. Uzun əsrlər boyu erməni dilində müxtəlif məzmunlu – iqtisadi, maddi-mənəvi, təsərrüfat, məşğuliyyət və b. sahələrdə informasiya mübadiləsi vasitəsi Azərbaycan dili və Türk (Osmanlı) dilləri olmuşdur.

3. Tarixin uzun dövrlərində erməni dili ilə Şərqi dilləri – fars, ərəb dilləri arasında Azərbaycan dili mübadilə vəzifəsini yerinə yetirmiş, onlar arasında əlaqələndiricilik rolunu oynamışdır.

4. Tədqiqatdan belə bir nəticə hasil olmuşdur ki, (bunu tarixi həqiqətlər də təsdiqləyir), çoxsaylı Azərbaycan sözlərinin erməni dilinin lüğət fonduna yol tapması, daha çox erməni xalqının azərbaycanlılarla eyni bir coğrafi məkanda yaşamaları, bəzən eyni və ya yaxın, oxşar adət-ənənələrə malik olmalarından və bu xalqların bir-birilə yaxından iqtisadi, siyasi, mədəni, ədəbi, məişət və b. göstərilən bu sahələrin hər birində azərbaycanlıların daha üstün mövqeyə malik olmaları faktı əsas kimi götürülməklə əlaqələr saxlamalarının nəticəsində baş vermişdir. Lakin belə bir məlum həqiqət də var ki, erməni dili quruluşuna, sisteminə görə Azərbaycan dilindən tamamilə fərqli bir dil olmasına görə, onun fonetik quruluşu Azərbaycan dilinin

fonetik sistemindən fərqləndiyinə görə Azərbaycan dilindən alınmış əksər leksik vahidlər erməni dilində nəzərə çarpacaq dərəcədə fonetik, həmçinin semantik dəyişikliyə məruz qalmışdır.

5. Müşahidələr göstərir ki, erməni dilində işlənən Azərbaycan alınmalarının istifadə dairəsi müxtəlifdir. Belə ki, bu alınmaların bir hissəsi erməni dilində vətəndaşlıq hüququ qazandığından onlar təbii olaraq erməni ədəbi dilinə daxil olmuşdur. Başqa bir hissəsi haqqında isə belə demək olmaz, həmin alınma sözləri isə qismən az yayılmış sözlər qrupuna aid edə bilərik. Bu sözlər daha çox erməni şifahi dilində, daha doğrusu canlı danışq dilində, dialekt və şivələrdə işləkdir. Məhz buna görə də həmin leksik vahidlər erməni xalq kütlələrinə kifayət dərəcədə anlaşılıqdır, bəllidir. Erməni ədəbi dilinin işləndiyi bütün sahələrə nəzər salsaq görərik ki, ədəbi dildəkindən daha çox olan belə sözlər olduqca intensiv işlənir və təsərrüfat, peşə-məşğuliyyət, məişət, bir çox hallarda isə, əsasən, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə aid olur.

6. Araşdırmalar daha əyani şəkildə göstərir ki, erməni dilində yalnız Azərbaycan dilinə məxsus leksik vahidlər deyil, həmçinin frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, xüsusən də atalar sözləri gen-bol işlənmək mövqeyi kəsb etmişdir (nümunə kimi diqqət et: Müsəlman ustasının əlini kəsəsən, erməni aşığının dilini, ermənisən ustasan...)

7. Tədqiqatımız bir daha göstərdi ki, erməni dilində işlənən Azərbaycan mənşəli alınmalar semantik, tematik baxımdan, bütün fəaliyyət sahələrində işlənməsi qabarıq, aşkar şəkildə müşahidə olunan sözlərdən, terminlərdən, ifadələrdən ibarətdir. Bu dil vahidləri müasir dövrdə də erməni ədəbi dilində öz üstünlüklərini qoruyub saxlayır.

Mövzu ilə bağlı dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. Erməni dilində türk mənşəli sözlər / Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2004, s. 154-155
2. Erməni folklorunun dilində türkiyəli / Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (18-19 may 2005). Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2005, s.296-298
3. Erməni dilində kullanılan Türkçe kökeni sözlər / Bilgi yolu, 2005, sayı 7, s.99-101
4. XIX əsr erməni mənbələrində türkiyəli / Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006, s. 59-67
5. Erməni dilində türk alınmaları / Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 124-128

6. XIX əsr erməni ədəbiyyatının dilində türkiizmlər / Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 188-197
7. Azərbaycan-erməni dillərinin əlaqələri tarixindən / Filologiya məsələləri, Bakı, 2010, № 1, s.66-72.

С.Г.Гасанов

**Слова азербайджанского-тюркского происхождения
в армянском языке (на основе материалов художественной
литературы XIII-XX веков и словарей армянского языка)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию слов азербайджанского-тюркского происхождения в армянском языке. Изучение взаимосвязей азербайджанского языка с языками народов Кавказа и в особенности Южного Кавказа, принадлежащими к различными языковым группам – картвельской, шахдагской, индо-европейской, сохраняет актуальность и научный приоритет в современном языкознании.

Диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения, списка использованной литературы и приложения – словаря тюркизмов, используемых в армянском языке.

Во введении обоснована актуальность выбора темы, определены цели и задачи исследования, представлен объект исследования, освещены научно-теоретическое и практическое значение, теоретическая и методологическая основа работы, даны сведения об апробации основных положений и результатов исследования.

В I Главе диссертации под названием «Использование азербайджанских слов в армянской художественной литературе средних веков» представлена тематическая классификация слов тюркского происхождения, использованных в произведениях Нахабеда Кучага, К.Ерзингаси (Арзинджанлы), Г.Тлгуранси, Г.Ахтамарси, С.Нова и др.

Во II главе диссертации, озаглавленной «Тюркизмы в армянских источниках XIX века», рассматриваются слова, выражения и предложения азербайджанского происхождения, широко представленные в армянских баяты и пословицах, сказках и дастанах, а также ашугской поэзии.

В III главе диссертации дан лексико-семантический, морфологический анализ тюркизмов, использованных в армянской художественной литературе XX века современного периода. Здесь представлено семантический анализ производных и сложных слов армянского языка, образованных при участии азербайджанских слов, лексико-

грамматических единиц и средств, выявлены их употребительность и семантические изменения в современном армянском языке.

В заключении диссертации кратко отражены выдвигаемые в ходе исследования суждения, полученные результаты.

В диссертации содержится также приложение в виде словаря тюркских и азербайджанских заимствований.

S.G.Hasanov

Azerbaijan-Turkish original words in the Armenian language (on the basis of XIII-XX century's fiction materials and dictionaries of the Armenian language)

SUMMARY

Dissertation is dedicated to the investigation of Azerbaijan-Turkish original words used in the Armenian language. No doubt every investigation that gives information about association with the language nations that belong to different language families according to their original that Azerbaijan connected with whole Caucasus and South Caucasus region differs with remaining of scientific priority and its actuality in contemporary linguistic.

Dissertation consists of introduction, 3 chapters, literature and additional material – a dictionary of turkizms used in the Armenian language.

In the introduction the actuality of the theme, purpose and duties of the research, methods that are used during the investigation, scientific innovation of dissertation and as well as practical and theoretical necessity of the research is substantiated and at the same time the information about chapter, the approbation and the structure is given.

The first chapter of the dissertation deals with the usage of Azerbaijanian words in the medieval Armenian fictions.

In this chapter Turkish words that are used in the words of Nahabed, Kuchag, R.Yerzin, Gosi, Tlguransi, Axtamarsi, Sayad Nova and others have been chosen, grouped according to the themes (topics) and the division has been carried out.

In the XIX centuries Armenian source in the second chapter that is called turkizm deals with Azerbaijan original words, statements and sentences in ashug poems that are used in Armenian proverbs and bayati that are used in armenian's tale and epos widely.

In the 3rd chapter the analyses of turkizms used in the XX century and contemporary Armenian fictions according to lexical and morphological structures given semantic analyses of derivatives and compound words that are found in the Armenian language dictionaries is given by means of the words that are taken from the Azerbaijan language and lexical-grammatical phonems.

The usage and the meaning changes that these words have been undergone in the contemporary Armenian language are clarified.

In the Summary of the dissertation the thoughts and opinions that are raised in the process of research and results that have come out have been touched upon.

The dictionaries of some original Turkish-Azerbaijan words have been added in the dissertation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

САРЛАН ГУРБАН оглы ГАСАНОВ

**Слова азербайджанского-тюркского происхождения
в армянском языке (на основе материалов художественной
литературы XIII-XX веков и словарей армянского языка)**

Специальность: 10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2012